

Havlík, Lubomír Emil

Nové pohledy na genezi státu ve slovanském prostředí

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. C, Řada historická.
1980, vol. 29, iss. C27, pp. [31]-41

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/102785>

Access Date: 22. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

LUBOMÍR E. HAVLÍK

NOVÉ POHLEDY NA GENEZI STÁTU VE SLOVANSKÉM PROSTŘEDÍ

Vznik a počátky slovanských států jsou součástí univerzální problematiky geneze státu a předmětem jednak teoretického obecného medievistického zkoumání, jednak praktického osvětlování této problematiky ve vztahu k jednotlivým zemím. Jde nejen o závažnou problematiku vědeckou, ale souběžně i politickou, neboť vznik státu představoval hlubokou změnu ve společenském životě, spjatou s revoluční změnou třídní formace. Se vznikem státu se vázala historická tradice — ať vlastní nebo potom obrozenecky přisvojovaná — propojující novodobé a moderní státní organismy s jejich počátky a na ně navazující. Takové tradice se mohou stát významnými argumenty proti tendenčním útokům nezřídka zacíleným na adresu současných států. Jde tedy o problematiku politicky aktuální a aktuálním je také její další výzkum. O tom konečně svědčí pozornost, která se jí věnuje v marxistické historiografii, jež se jí pokouší řešit v měřítku světovém, i když diferencovaně podle jednotlivých oblastí a zemí.¹ Studium a řešení otázek geneze státu je dialekticky spjato s problematikou geneze třídní společnosti otrokářské a feudální formace, z nichž poslední

¹ Cf. *Les debuts des Etats du Moyen Age en Europe centrale, XIIe Congr. Internat. des Sciences Hist., Rapp. IV*, Wien 1965 — *L'Europe aux IXe–XIe siècles. Aux origines des états nationaux*, Varsoviae 1968 — *Stanovlenije rannefeodalnych slavjanskich gosudarstv*, Kijev 1972 — *Beiträge zur Entstehung des Staates*, Berlin 1974² — *Problemy socialno-ekonomičeskich formacij*, Moskva 1975 — *Problemy dokapitalističeskich obščestv v stranach Vostoka*, Moskva 1971 — *Istoriografija stran Vostoka*, Moskva 1977.

Dále viz práce: Z. V. Udal'cova, *Genezis i tipologija feodalizma, Srednije veka 34, 1971* — ead., E. V. Gutnova, *Problemy genezisa feodalizma v Zapadnoj Evrope*, Moskva 1970 — ead., K. A. Osipova, *Osobennosti feodalizma v Vizantii, Voprosy istorii 1974/10, 98–117* — G. G. Litavrin, *Vizantijskoje obščestvo i gosudarstvo v X–IX vv.*, Moskva 1977 — A. P. Korsunskij, *Obrazovanie rannefeodalnogo gosudarstva v Zapadnoj Evrope*, Moskva 1963 — A. Ja. Gurevič, *Problemy genezisa feodalizma v Zapadnoj Evrope*, Moskva 1970 — V. N. Nikiforov, *Vostok i vseмирnaja istorija*, Moskva 1975 — L. V. Čerepnin, A. P. Novoselcov, V. T. Pašuto ad., *Puti razvitija feodalizma*, Moskva 1972 — *Drevnejšie gosudarstva na teritorii SSSR*, Moskva 1976 aj.

je i základnou a rámcem pro studium geneze státu ve slovanském prostředí.²

Historiografie vycházející z metodologie historického a dialektického materialismu sleduje třídní podstatu vnitřní a vnější funkce státní organizace, státních institucí a orgánů, jeho donucovací a vykořisťovatelský ráz (koncentrované a organizované společenské násilí — K. Marx) a územní dělení lidí podle státní příslušnosti. Ukazuje, že ekonomické a politické základy státu tkvějí ve společnosti, z níž stát vyrůstal, a nemohly být prostě inplantovány zvnějšku, i když vnější vlivy a působení na proces etatizace nelze přehlížet. S tímto pojetím souvisí např. řešení otázky účasti Varjagů na Rusi,³ příp. jiných Normanů v Polsku,⁴ účast sarmatoidních nebo turkutských elementů při vzniku státní organizace, kde součinnost heteroetnických politických složek počínající už v průběhu migrace a pokračující pak za usazování Slovanů v nových sídlech a při sžívání se s novým prostředím je zřejmá a patrná. Nejmarkantnějším je zde viditelně případ turkutských Bulharů a moesijských Slovanů,⁵ méně zřejmá je o něco starší součinnost složek iránoindických, zejména alanských. Velmi často se v západní literatuře neúměrně zdůrazňuje význam právě neslovanských složek při vzniku slovanské státní organizace, navíc často s aspekty deklasujícími vlastní domácí vývoj; tato skutečnost vede pak nezřídka v marxistické historiografii k přehlížení nebo k úplnému odmítání jakýchkoliv neslovanských působení a součinností. Lze se zde zmínit o problematice Antů, jejichž původ, resp. původ jejich vládnoucí a nomenklativní vrstvy se spojuje s etniky alanskými,⁶ nicméně antská komponenta byla už ve

² B. Zástěrová, *Hlavní problémy z počátků dějin slovanských národů. Vznik a počátky Slovanů I*, 1956, 28–83 — L. E. Havlík, *Počátky státního života balkánských Slovanů*, Slovan. přehled 56, 1970, 401–411 — id., *První slovanské státy*, Slovan. hist. studie X, 1974, 5–49 — L. V. Čerepnin, V. T. Pašuto ad., *Drevnerusskoje gosudarstvo i jeho meždunarodnoje značenie*, Moskva 1965 — I. Ja. Frojanov, *Kijevskaia Rus'*, Leningrad 1974 — *Obščestvo i gosudarstvo feodalnoj Rossii*, Moskva 1975 — *Drevnerusskije knjažestva X–XII vv.*, Moskva 1975.

Dále V. D. Koroljuk, *Osobnosti stanovlenija feodalizma i formirovanija rannefeodalnych slavjanskich gosudarstv v Vostočnoj, Centralnoj i Jugo-Vostočnoj Evrope*, Sovetskoe slavianovedenie 5/5, 1970, id., *Osnovnyje problemy formirovanija rannefeodalnoj gosudarstvennosti i narodnosti slavjan Vostočnoj i Centralnoj Evropy*, in: *Stanovlenije 207–228* — H. Lowmianski, *Podstawy gospodarce formowania się państw słowiańskich*, Warszawa 1953, id., *Początki Polski III–V*, Warszawa 1967, 1970, 1972 — L. E. Havlík, *The Character of the Early Feudal Society of Slavic States*, in: *III. mezinár. kongres slovanské archeologie 1975*, Bratislava 1979, id., *Voprosy tipologii genezisa feodalizma slavjanskich narodov*, in: *Vostočnaja Evropa v drevnosti i srednije veka*, Moskva 1978, id., *Geneze feudalizmu a Slované*, Slovan. přehled 65, 1979, id., *The Genesis of Feudalism and the Slav Peoples*, in: *Beiträge zur byzantinischen Geschichte im 9.–11. Jahrhundert*, Praha 1978, 117–140, id., *Die soziale und staatliche Entwicklung der frühen slawischen Völker als Problem der allgemeinen Weltgeschichte*, XVe Congrès int. des sciences hist., București 1980.

³ H. Lowmianski, *Zagadnienie roli Normanów w genezie państw słowiańskich*, Warszawa 1957.

⁴ A. Gieysztor, *Geneza państwa polskiego w świetle nowszych badań*, Kwart. Hist. 61, 1954, 103–136.

⁵ *Istorijska na Bălgarija I*, Sofija 1961, 45, 108n — I. Dujučev, *La formation de l'état bulgare et de la nation bulgare*, in: *L'Europe 215–224* — D. Angelov, *Obrazuvane na bălgarskata narodnost*, Sofija 1972.

3. století slavizovaná,⁷ či přesněji: přispěla ke vzniku etnického prostředí označovaného teprve později za slovanské, neboť o Slovanech jako velké skupině lze před 5./6. stoletím stěží mluvit.⁸ Podobně se poukazuje na dávno existenci jmen Chorvatů a Srbů v iránoidním prostředí,⁹ v témže prostředí existovalo taktéž ve starověku i jméno Moravanů.¹⁰ S prostředím polským je spojena migrace germánských etnik,¹¹ se středním Podunajím turkuských.¹² S alanským původem byla svazována jména moravské vládnoucí dynastie.¹³ V části západoněmecké historiografie byl tendčně přeceňován vliv Avarů na vznik moravského státu.¹⁴ Současně bude však třeba vzít v úvahu, že byl-li případ Bulharů viditelně posledně známým, nebyl zřejmě ani prvním ani jediným případem pomigrační vzájemné asimilace v procesu geneze slovanských států a národností, které svými kořeny vyrůstaly sice z území a společenského vývoje vlastního prostředí, avšak nikoliv v izolaci od okolního světa, ale za kontaktů a syntéz s ním.

Počátky státu se spojují s počátky vytváření třídní společnosti a nezřídka se proto klade otázka, zda je správné mluvit o státu až s upevněním feudálních řádů, když jeho prvky se rýsují už v tzv. barbarských státech. Za raněfeudální stát se navrhuje označit první etapa státnosti, nikoliv teprve období, kdy už se vytvořil celý poddanský systém.¹⁵ Do předstátního období se řadí přechodné vojensko-demokratické útvary. Druhé období vznikání státu se spojuje s politickou integrací ve větší celky provázenou formováním národností. Třetí fáze se váže na vytváření vícenárodnostních říší a čtvrtá se stabilizací raněfeudálních monarchií (vzniklých ovšem už v etapě integrace).¹⁶ Vytvořil se též „model“ raných slovanských států, které jsou charakterizovány územním členěním, jež zachovalo sice stopy předchozích knížectví (kmenů), nicméně základem administrativy už byly župy, různě v různých zemích označené (pogost, opole, župa, osada). Panovník byl nejvyšším orgánem státu s vlastnickým-patriarchálním vztahem na území státu a představitel vládnoucí třídy. Ústřední vládní moc vycházela

⁶ G. Vernadsky, *Ancient Russia*, New Haven 1952, 82 — F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, Berlin 1959, 71 — F. Dvornik, *The Making of Central and Eastern Europe*, London 1949, 277—283.

⁷ H. Łowmiański, *Początki Polski I*, Warszawa 1963, 408.

⁸ L. E. Havlík, *Představení o rodstvennosti slavjanskich narodov*, Sovetskoje slavjanovedenje 1969/3, 40.

⁹ N. Županić, *Prvi nosilci imen Srb, Hrvat, Čech in Ant*, Etnolog 2, 1928 — S. Sakač, *Iranische Herkunft des kroatischen Volksnamens*, Orient. Christ. Periodica 15, 1949.

¹⁰ L. E. Havlík, *Moravskaja narodnost v epochu rannego feodalizma*, in: *Voprosy etnogeneza i etničeskoj istorii slavjan i vostočnych romancev*, Moskva 1976, 164n.

¹¹ M. Rudnicki, *Zagadnienie pobytu družyn germańskich na ziemiach polskich w czasie do VI w. w świetle pismiennictwa*, Przegląd Zachodni 1951/5—6, 171.

¹² J. J. Mikkoła, *Avarica*, Archiv f. slaw. Philologie 41, 1927, 159.

¹³ G. Vernadsky, *Great Moravia and White Chorvatia*, Journal of Amer. Oriental Society 65, 1945, 257—9.

¹⁴ H. Preidel, *Die Anfänge der slawischen Besiedlung Böhmens und Mährens I—II*, Gräffelfing 1954—1957, id., *Slawische Altertumskunde des östlichen Mitteleuropas im 9. und 10. Jahrhundert I—III*, Gräffelfing 1961, 1964, 1966.

¹⁵ A. I. Neusychin, *Dofeodalnyj period kak perechodnaja stadija razvitija ot rodoplemennogo stroja k rannefeodalnomu*, Voprosy ist. 1967/1, 75—87.

¹⁶ V. D. Koroljuk, *Osnovnyje problemy*, 207—228.

z panovníkova dvora a účastnila se na ní panovníkova rada. Část moci a exekutiva se přenášela na úřední knížata a lokální úředníky. Aristokracie byla pokračováním starší (tj. šlo o rodovou aristokracii) a souběžně vznikala nová služební aristokracie panovníka. Obě skupiny velmi časně splývaly a usilovaly o decentralizaci dávek obyvatelstva. Existovala vrstva vojensko-sluzebných lidí z povolání. Masa svobodného vesnického obyvatelstva, vázaná povinnostmi k panovníkovi, dostávala se do poddanství na feudálech. Otroci se postupně měnili ve feudální nevolníky. Daně veřejného charakteru (převážně naturální) přicházely do rukou panovníka a s nimi i právo sankcí. Družina byla vyživována panovníkem, tvořila ji aristokracie, která byla vasalsky závislá na panovníkovi. Ostatní vojsko tvořili všichni svobodní. Soudní pravomoc byla v rukou panovníka a jeho úředníků a zčásti též aristokracie.¹⁷

Vytvořené schema, jak ukazují nové rozbory,¹⁸ je sice v základních rysech obecně platné a to nejen ve slovanském prostředí pokud jde o panovníka, jeho radu a úředníky, existenci aristokracie, vojska, soudů a daní, svobodného obyvatelstva a vrstvy závislých. Avšak jednotlivé slovanské státní útvary se často lišily specifickými odchylkami ve výkonu vládní moci, v charakteru daní, v postavení a diferenciaci uvnitř třídy závislých a výrobními vztahy. V úvahu je nutno brát také nestejnou chronologii specifických rysů v podmínkách jednotlivých státních útvarů a otázku srovnatelnosti jednotlivých jevů a směrů vývoje. Lze patrně nalézat určité analogie ve vývoji v Čechách 11.—12. století a v Polsku, příp. i v Chorvatsku nebo na Rusi této doby, ale naopak by vznikaly potíže při jejich srovnání s vývojem 9.—10. století v Bulharsku, na Moravě a konečně i Chorvatska a Rusi ve stejné době. Sleduje-li se vývoj specifické společenské složky vykonávající moc nad ostatním obyvatelstvem, nelze ve většině případů mluvit o státu jen v tom případě, až zaujímal území shodné s pozdějšími nacionálními státy nebo hovořit a přiznávat státní charakter jen těm útvarům, které mají přímou kontinuitu s novodobými a zejména současnými státy.

Existence koncentrace vládní a vojenské moci jako prostředek násilné exploatace obyvatel ovládaného území o rozsahu odpovídajícímu intenzitě koncentrace, signalizuje zřejmě už počátky etatizace. Její vývoj lze sledovat pouze na nejširší komparatistické bázi, časově a vývojově blízkých a analogických organismů a jejich funkčních projevů. Vedle slovanských útvarů v území byzantských provincií na Balkáně (Sklavinie-archontie) je třeba se zaměřit na oblast středního Podunají a oblast na sever od severního Černomoří (do 10. století), případně na oblast baltsko-polabskou, Poodří a Povislí.

Počátky tohoto procesu, tj. nastolení organizovaného násilného vykořisťování malou skupinou vůči většině ostatního obyvatelstva lze nepochybně hledat už v dobách migrace, ne-li dříve. Patrným se jeví také náběh k nastolení otrokářských vztahů, pozorovatelný v území na sever od Černomoří dříve než u Slovanů na sever od (dolního) Dunaje v 6. století. Šlo v řadě případů o tzv. barbarská království, která vytvářela nejen germán-

¹⁷ H. Łowmiański, *Początki Polski IV*, 227—9.

¹⁸ L. H. Havlík, *Geneze feudalismu a Slované*, 38—48.

ská etnika, ale také vznikající slovanská.¹⁹ Nezřídka se těmto útvarům připíná starší tradicí označení vojenské demokracie, které jim však zřejmě nepřísluší a náleží předchozím obdobím rodové společnosti. K takovým barbarským královstvím náležel např. útvar Slovanů na sever od dolního Dunaje v 6. století a patrně Antů ve 4.—6. století. Šlo o společnost výrazněji dobytkařsko-kořistnického charakteru v kombinaci se zemědělci ovládaného území. Takovému charakteru části slovanské společnosti, celkem zřetelně vystupujícímu v pramenech, se pod vlivem vžitě romantické tradice o výlučně zemědělském rázu Slovanů nevěnovala dosud dostatečná pozornost. Obdobným byl patrně i útvar, který existoval v 1. polovině 6. století na Moravě a patrně i jádro tzv. Sámovy říše počátkem 7. století.²⁰ Problematiku avarsko-slovanského vztahu bude třeba řešit spíše na bázi metod historiografických,²¹ opírajících se o výsledky archeologické typologie, která sama umožňuje výklady někdy disparátní a zkreslené, jež mohou sloužit jako podklady k šíření tendenčních výkladů.²² Výsledky bádání opravňují úvahu o vzniku útvaru smíšeného avaroslovanského etnika na území jižního Slovenska zvaného Vinidy, kteří spolu s moravskými Slovanly vytvořili společný útvar, do jehož čela byl zvolen Samo.²³ Výživa vojenské vrstvy spočívala v tomto útvaru zřejmě v obdobném způsobu inkasa tributů, jak tomu bylo u Avarů a s jakým se setkáváme ještě v 10. století na Rusi (poljudje). To do značné míry může charakterizovat povahu jádra Sámovy říše. Určité další rysy vývoje slovanské státnosti lze v dalších stoletích sledovat zejména v oblasti pobaltsko-polabské u Veletů, Obodritů a Srbů. Prameny prozrazují v tomto území politikou a územní organizací převážně usedlého zemědělského obyvatelstva — na rozdíl od Podunají a Balkánu — v čele s panovníky, měnicími se právě z volných v dědičné. Přezívající prvky rodovokmenové organizace spolu s prvky vysloveně státního charakteru dovolují označit tuto fázi etatizačního procesu v 8.—10. století jako status nascendi státu.²⁴

Problematice geneze státu se jednotlivé historiografie socialistických států věnovaly především na vlastním území nebo na území jen jednoho (vlastního) státu, zejména v těch případech, kdy jde o přímé aktuálně vhodné kontinuity se současností. Společensko-politické potřeby včetně

¹⁹ Cf. L. E. Havlík, *Slovanská „barbarská království“ 6. století na území Rumunská*, *Slovanský přehled* 60, 1974, 177—188.

²⁰ G. Labuda, *Pierwsze państwo słowiańskie — Państwo Samona*, Poznań 1949 — B. Grafenauer, *Novejša literatura o Samu i njeni problemi*, *Zgodovinski čas.* 4, 1950, 151—168.

²¹ B. Zástěrová, *Avari a Slované*, *Vznik a poč. Slovanů* 2, 1958, 19—54, e a d., *Les Avars et les Slaves*, Praha 1971 — A. Avenarius, *K otázce polohy a vzniku Sámovje říše*, *Hist. studie* 13, 1968, id.: *Zur Problematik der awarisch-slawischen Beziehungen an der unteren Donau im 6.—7. Jahrh.*, *Studia Historica Slovaca* 7, 1974, 11—37, id., *Die Awaren in Europa*, Amsterdam—Bratislava 1974.

²² Cf. H. Preidel, viz pozn. 14.

²³ L. E. Havlík, *Morava v 9.—10. století. K problematice politického postavení, sociální a vládní struktury a organizace*, Praha 1978, 20.

²⁴ *Siedlung und Verfassung der Slaven zwischen Elbe, Saale und Oder*, Giessen 1960 — J. Herrmann, *Die Slaven in Deutschland*, Berlin 1970 — Z. M. Černilovskij, *Voznikovlenije rannefeodal'nogo gosudarstva u pribaltijskich slavjan*, Moskva 1959 — V. Procházková, *La tribu, la principauté primitive de l'Etat féodal chez les Slaves d'entre l'Elbe et la Baltique*, in: *L'Europe*, 371—390.

nacionálních nezřídka anachronicky ovlivnily i výklady o počátcích státního zřízení, což však nemůže být zaměňováno s využíváním pokrokových tradic historie pro soudobý politicko-kulturní rozvoj společnosti. Stejně jako genezi feudalismu nelze však ani počátky státu na určitém území vysvětlit bez širě založeného výzkumu a srovnání. Také formy a organizace vládní moci vyrůstají z variant geneze třídní společnosti a s ní prolutné vykazují specifické variabilnosti a škálu počínaje už primitivními formami počínající státnosti. Pro vývoj v oblasti Slovanů lze nalézt analogie nejen na Západě, ale zejména na Východě. Organizace vojenského útvaru a koncentrace politické vládní a vojenské moci nemusí jistě sama o sobě znamenat ještě státní útvar, nepřistupuje-li k tomu současně určitá povinnost obyvatelstva — předtím dobrovolnost — odvádět pod hrozbou násilí část své nadprodukce představiteli takového útvaru nebo jeho zástupcům. Tu šlo již zřejmě o zabezpečování menší privilegované skupiny a vynucené shromažďování prostředků nejen pro jejich vlastní potřebu, ale v čas nutnosti i pro účely obecné.

Počátky tohoto procesu sahají svými primitivními formami ovšem daleko do minulosti a to i na velké části území, kde lze teprve mnohem později hovořit o Slovanech. Jde zejména o oblasti sousedící s otrokářskými státy Černomoří a s Římským impériem na Dunaji ve starověku. Příznivé podmínky ke vzniku násilné vládní organizace poskytovalo období velké migrace, obsazování nových sídel, vznikání výhradního vlastnického práva knížat a jejich spolubojovníků na přebytky produkce, resp. na celou produkci obyvatel ovládnutého území a postupně i na takové území.

V konstituující se slovanské oblasti lze sledovat zejména nejméně dva hlavní trendy státního vývoje. 1. Jeden z nich — vycházející z přerůstání forem společenských vztahů na stejném místě bez většího zřetele k migraci, resp. spíše než k obsazení nových území k jejich částečnému vylištění a částečnému novému zalidnění. Byl charakterizován přeměnou demokratických knížat v představitele státu, aristokracie ve vládnoucí třídu, přeměnou kmenových území v provincie, rodových žup v teritoriální, přeměnou darů v daně, bojovníků ve stálé vojny a vasaly, občanů v závislé, soudů lidu v soudy panovníka.²⁵ Načrtnutý vývoj charakterizuje v prvé řadě oblasti běloruské, polské a polabsko-pobaltské (i baltské), aniž se dotýká úlohy a ohlasů migrace, ne však jako předsídlování zemědělců, ale jako 2. dobývání a obsazování nových oblastí (i s domácím obyvatelstvem nebo jeho zbytky). V tomto procesu a ještě dlouho potom hmotná kořistná zainteresovanost utvářejících se slovanských (včetně dalších jinoetnických komponent), tak jiných slavizujících se politicko-etnických skupin, tvořila podstatnou náplň jejich charakteru. V těchto případech docházelo taktéž k nastolení svrchovaného vlastnického práva nad produkcí obyvatel dobyté nebo obsazené země a to ve prospěch panovníka jako představitele nové vládní moci a její vojenské vrstvy. Docházelo k rozrušení nebo podřízení stávající organizace na získaném území nebo k vytvoření nové (symbiotické nebo asimilační), k přivlastnění daní-renty obyvatel, kteří se měnili v závislé na státu nebo jimi zůstali. Domácí aristo-

²⁵ H. Łowmiański, *Początki Polski IV*, 227—9.

kracie, pokud se podřídila, splývala s příchozí a současně se formovala nová služebná nebo vasalská aristokracie, dostávající od panovníka výsluhy ve formě kořisti, propůjčení části výběru daní-renty, které se postupně měnilo v podmíněnou individuální soukromou držbu pozemků. S obsazováním nových zemí souviselo mj. i množství otroků, postupně se měnících v nevolníky.

Tyto procesy lze ovšem obtížně zachytit v pramenech a historiografii se spíše opírá už o jejich výsledky, zřejměji evidentní a registrovatelné z 8. až 10. století. Významně např. obohatily naše znalosti této doby výzkumy v oblasti Karantánie, které prokazují, že útvar karantánských panovníků je nutno pokládat za raněstředověký stát.²⁶ U Chorvatů lze mluvit o existenci třídní společnosti a státu od konce 8. a první třetiny 9. století. Koncem 1. poloviny 9. století šlo již zřejmě o zkrystalizovaný stát s organizovaným centrem na panovnickém dvoře a s vybudovaným správním a fiskálním systémem. Většina obyvatelstva však v Chorvatsku ještě v 9. století nepřešla do soukromého individuálního vlastnictví velkých pozemkových vlastníků a na většinu země měl výhradní dispoziční vlastnické právo panovník.²⁷ U sousedního Srbska se dovršení procesu vznikání státu klade často až do 11. století,²⁸ zdá se však, že zde má svou váhu hledisko velkého pozdněstředověkého Srbska, zatímco ve skutečnosti byly státními organizacemi nepochybně nejen už knížectví Vlastimila a jeho synů, ale i útvar jemuž vládl Vyšeslav. Státní charakter měly také menší útvary v Zachlumu a Trebinji, Neretvanů (Maronie) a v Duklje.²⁹

S vybudovanou státní organizací se v 9. století setkáváme také v Bulharsku, kde bude ještě pro 8. století potřeba odděleně hodnotit útvary moesijských Slovanů a turkutských Bulharů a svazek mezi obojími, představující soustátí či říši v čele s hegemonními Bulhary. Slované v Moesii měli již od 6./7. stol. předpoklady pro vytvoření státu,³⁰ avšak státní útvar se projevil až za byzantsko-bulharské smlouvy r. 681.³¹ V něm vztah Turku-

²⁶ B. Grafenauer, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*, Ljubljana 1952, id., *Razvoj in struktura države karantanskih Slovanov od VIII do IX stoletja*, Jugoslov. istor. časopis 2, 1962, 19–30 — J. Mal, *Eigenart des karantanschen Herzogtums*, Südost-Forschungen 20, 1961 — G. Moro, *Zur politischen Stellung Karantaniens im fränkischen und deutschen Reich*, ibid. 22, 1963 — H. Lowmianski, *Początki Polski IV*, 251–8.

²⁷ F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925 — Ju. V. Bromlej, *Stanovljenje feudalizma v Chorvatii*, Moskva 1964 — M. Kostrenčić, *Načrt historii hrvatske države i hrvatskog prava*, Zagreb 1956 — Dj. Čulić, *Državnopravni karakter Hrvatske za domaće dinastije*, Zbor prav. fak. 7, 1957, 61–8 — N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971.

²⁸ I. Božić, *La formation de l'état Serbe*, in: *L'Europe*, 133–147.

²⁹ M. Radojković, *Razmatranja o deonom vladanju i deonim kneževinama*, Istor. čas. 8, 1959, 1–24 — D. Janković, *Istorija države i prava feudalne Srbije*, Beograd 1957, 92 — V. P. Gračev, *Serbskaja gosudarstvennost v X–XIV vv.*, Moskva 1972 — L. E. Havlík, *První slovanské státy*, 25–27.

³⁰ M. Andreev, D. Angelov, *Istorija na bálgarskata dáržava i pravo*, Sofija 1955, 86 — M. I. Vojnov, *Njakoje vǎpros s obrazovaneto na dáržavata i pokrǎstvaneto na bálgarite*, Izv. za Inst. na ist. 11, 1962, 287n — W. Swoboda, *Powstanie państwa bułgarskiego w dolnej Mezji. Slowiane federaci czy tributarze Protobułgarów*, Slavia Occidentalis 22, 1962 — V. Tǎpkova-Zaimova, *Vǎznikvaneto na južnoslavjanskite dáržavi i Vizantija*, Slavjan. filologija 14, 1973, 43–54.

³¹ M. Andreev, D. Angelov, *Istorija*, 91 — I. Duǎčev, *La formation de l'état bulgare et de la nation bulgare*, in: *L'Europe*, 215–224.

tobulharů k útvarům Slovanů lze charakterizovat exarchicky placeným tributem,³² šlo tedy o útvar, který lze skutečně spíše označit za říši. Teprve od konce 8. století se turkutobulharští chánové pokoušeli měnit na sobě závislé slovanské útvary v provincie, jak se to potom výrazně projevuje v první třetině 9. století. Avšak teprve po reakcích bolidů na christianizaci a po jejím potlačení, jehož důsledkem bylo rozhodné prolnutí slovanské aristokracie do státního turkutobulharského aparátu, došlo k vytvoření slovanského bulharského státu,³³ který potom jako konsolidovaný stát vystupuje dále v historii.³⁴

Jmenované státní útvary měly společný jmenovatel v tom, že vznikly v tzv. syntézni zóně, na území bývalých římských provincií, resp. na území byzantském, což mělo nesporný vliv na jejich formování, diferencovaném ovšem podle specifických podmínek jednak severozápadní části Balkánu, jednak jeho středu a východu, kde se situace komplikovala navíc asimilací s turkuskými Bulhary. Další dva státní útvary, které zde zasluhují pozornosti a na nichž se raný proces etatizace či její první fáze může ilustrativně zkoumat, formovaly se v oblastech soudících na jihu s bývalými římskými provinciemi. Byla to ve střední Evropě stará Morava, dotýkající se provinciální oblasti na Dunaji a na východě Evropy stará Rus, stýkající se s římsko-byzantským severním Černomořím.

Do jaké míry byla etatizace na Moravě propojena s vývojem 6.—7. století, zda šlo o novou linii nebo novou peripetii, je stále předmětem diskusí, i když nepřetržitá existence vládního střediska je na středním toku Moravy od těchto dob nepochybnou a pokračuje přes 8. až do 9./10. století.³⁵ V čele moravského státu stála po celé 9. století dědičná dynastie, která ovládala území a jeho obyvatele považovala za své regnum a svou moc za theokratickou. Zjistit lze málo rozvitou hierarchii rodové aristokracie a služebných velmožů, a dále výkonný vojensko správní ústřední aparát, soustředěný na panovníkově dvoře. Existovali zřejmě i hodnostáři a úředníci lokální. Všichni byli vázáni ke svému panovníkovi svazky věrnosti. Prameny prozrazují dále existenci silného vojska, soudů a zákonů, inkasa veřejnoprávní renty a daní-tributů.³⁶ Bylo by omylem poměry v tomto státu paušalizovat pro celou Velkomoravskou říši a oba pojmy zaměňovat.³⁷ Dnes je zřejmé,

³² H. Łowmiański, *Początki Polski IV*, 289—298.

³³ L. E. Havlík, *První slovanské státy*, 27—29.

³⁴ D. Angelov, *Obrazovane na bǎlgarskata narodnost*, Sofija 1972 — I. Dujčev, *Bǎlgarsko srednevekovije*, Sofija 1972.

³⁵ J. Poulík, *Mikulčice — sídlo a pevnost knížat velkomoravských*, Praha 1975. Zatímco V. Vaněček (*Dějiny státu a práva v Českoslovesku do r. 1945*, Praha 1964, 33—57) pokládá Moravu za raněfeudální stvát, V. Procházka (*Velkomoravská říše a vývoj politické organizace u slovanských národů*, *Právník* 102, 1963, 775—793, id., *Die patriarchale Stadt als Entwicklungsstufe der ältesten politischen Organisation bei den Slawen*, *Vznik a poč. Slovanů* 7, 1972, 11—48) se domníval, že šlo o předfeudální společnost s feudálními prvky a Z. Fiala (*Hlavní problémy politických a kulturních dějin českých v 9. a 10. století podle dnešních znalostí*, *Čs. čas. hist.* 14, 1966, 58) pochyboval o feudálním charakteru moravského státu. Naproti tomu H. Łowmiański (*Początki Polski IV*, 377) spatřuje v Moravě raněfeudální model slovanské společnosti a státu.

³⁶ L. E. Havlík, *Velká Morava a středoevropští Slované*, Praha 1964, 130—154, id., *Morava v 9. a 10. století*, 63—85, dále A. Gieysztor, *Zametki o centralnom upravleniji v slavjanskich gosudarstvach v IX—XI vv.*, in: *Stanovlenije*, 67—89.

³⁷ Tak F. Graus (*L'Empire de Grande Moravie, sa situation dans l'Europe de l'épo-*

že pro moravský stát lze sice některé analogie nalézt v prostředí východofranském, ale další také v anglosaském a některé funkční fenomény a nomenklatura vykazují zřejmé obdoby a paralely s oblastmi východními, vedle byzantské a východoevropské i se západními zejména zakavkazskými a iránskými oblastmi Asie. V poslední třetině 9. století vytvořil moravský stát za Svatopluka I. rozlehlou říši, jejíž jednotlivé země-knižectví byly k ústřední Moravě propojeny buď obsazením významných míst vojenskými posádkami nebo vasalskými svazky na svém místě ponechaných nebo nově dosazených knížat. V prvním případě započalo vlastní včleňování takových zemí do státního systému moravského státu.

Proces vytváření velkého středověkého státu z menšího státního jádra jedné národnosti a pod její nomenklativní hegemonii je ovšem možnost pozorovat i jinde, např. v Bulharsku počínaje Krumem. S obdobným vývojem se lze setkat také na území Čech v době Boleslavů a ještě v první polovině 11. století³⁸ a také u Polanů za Měška I. a zejména za Boleslava Chrabrého.³⁹ Značně instruktivní se jeví po všech stránkách z hlediska obecné slovanské etatizace poměrně málo uváděný etatizační proces u Slovanů východní Evropy, v západní historiografii ne vždy uváženě a někdy tendenčně propojovaný s obvykle přeceňovaným podílem Chazarů nebo jiných turkutských etnik,⁴⁰ nebo zejména s působením Varjagů.⁴¹ Etatizační proces probíhal ve východoslovanském prostředí souběžně v několika centrech a formujících se státních útvech, mezi nimiž se jmenují vedle vlastní kyjevské Rusi Severě, dále Drevljané, Dregoviči, Kriviči, Dulebi, Uliči, Tiverci, Radimiči, z nichž každý měl vlastní vládní a mocenský aparát, a zákony.⁴² Nejintenzivnější etatizační proces se projevoval v oblasti kyjevských Rusů a Severů, dalším ohniskem a centrem státotvorného úsilí byl od 9. století Novgorod.⁴³ První etapy vývoje ruského státu zahrnovaly období do počátku 10. století a kulminace rozvoje rané ruské monarchie spadá do doby Vladimíra a Jaroslava. Byla-li první etapa ruského státu spojena s přinucováním sousedních zemí a útvarů k poplatnosti, další navazující na mocenský růst Kyjeva byla spjata s vkládáním ruských posádek a posléze se zajišťováním nabytého patrimoniálního vlastnictví kyjev-

que et sa structure interieure, in: *Das Grossmährische Reich*, Praha 1966, 218–9), který Moravu poněkud jednostranně srovnával s východofranskou říší a vyspělejšími státy pozdějšího středověku.

³⁸ Z. Fiala, *Přemyslovské Čechy*, Praha 1965, id., *Hlavní problémy* 54–65 – R. Nový, *Die Anfänge des böhmischen Staates*, Praha 1968.

³⁹ *Początki Państwa Polskiego I–II*, Poznań 1962 – J. Bardach, *Historia państwa i prawa Polski*, Warszawa 1965³ – H. Lowmiański, *Początki Polski I–V*, Warszawa 1963–1973.

⁴⁰ I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs, Eastern Europe in the Ninth Century*, The Hague–Wiesbaden 1967.

⁴¹ G. Vernadsky, *Kievan Russia*, New Haven 1951, id., *The Origins of Russia*, Oxford 1959. K tomu viz *Varangian Problems*, Copenhagen 1970 – V. P. Šušarin, *Sovremennaja buržuaznaja istoriografija drevnej Rusi*, Moskva 1964 – V. T. Pašuto, *Letopisnaja tradicija o plemennych knjaženijach i varjažskij vopros*, in: *Letopisi i chroniki*, Moskva 1974, 103–110.

⁴² Jak na tuto okolnost nověji upozornil V. T. Pašuto, *Osobennosti struktury drevnerusskogo gosudarstva*, in: *Drevnerusskoje gosudarstvo* 83–5, id., *Evolucija političeskogo stroja Rusi (X–XIII vv.)*, in: *L'Europe*, 241–248.

⁴³ I. P. Šaškoľskij, *O načal'nych etapach formirovanija Drevnerusskogo gosudarstva*, in: *Stanovlenije*, 65n.

ské dědičné a theokraticky vládnoucí dynastie; v podstatě šlo o zapojování těchto zemí do systému hegemonního ruského státu, do jehož rámce se dostávala postupně i další neslovanská vasalská knížectví v jeho dosahu.⁴⁴ Vznikla rozlehlá říše, kterou do 11. století již prorostl kyjevský ruský státní systém. Jeho struktura a členitost — veliký knjaz s ostatními knížaty a rodovou a služebnou aristokracií (boljary), hodnostáři a členy velké a malé družiny, vojsko, knížecí soudy a daňový endarchický systém, nastolovaný postupně v připojených zemích místo exarchického, věrnost příslušníků vládnoucích složek k panovníkovi⁴⁵ — to vše výrazně charakterizuje státní formy staré Rusi.⁴⁶

* * *

Slovanské státní útvary měly zřejmý (raně) feudální charakter, jehož typické rysy osvětluje souběžně badání v oblasti revolučních přeměn mezi společenskými formacemi a vznikání třídní feudální společnosti, jež se vyvíjela i v Evropě ve dvou hlavních typech, tj. západoevropského tzv. klasického feudalismu a typu, který se v marxistické historiografii označuje jako východní.⁴⁷ Oba byly ekonomicky a společensky založeny na násilné exploataci přímých výrobců — rolníků. První typ byl založen na individuálním velkém pozemkovém vlastnictví soukromého charakteru a soukromoprávním vykořisťováním poddaných. Druhý typ se vyvíjel na základě velkého svrchovaného pozemkového vlastnictví státního-fiskálního charakteru, u něhož si výhradní disposiční právo přisvojil panovník. Toto vlastnictví bylo prostředkem k veřejnoprávní feudální exploataci občin. Oba dva typy si byly ekonomicky a sociálně rovnocenné: nadvýrobek byl přímým výrobcům odnímán násilím.⁴⁸ Ukazuje se stále zřejměji, že slovanské státní útvary, které v prvních fázích třídní společnosti reprezentují nejen Rus, Chorvatsko a Morava, ale i další vznikaly a vyvíjely se zpočátku právě na feudálních vztazích východního typu, i když souběžně se u nich vytvářely a počaly rozvíjet prvky analogické západoevropskému typu, které během další doby nabývaly převahy. Zejména šlo o individuální velké pozemkové vlastnictví, i když zpočátku považované z hlediska státu za držbu. Zprvu bylo obhospodařováno otroky, měnicími se postupně v nevolníky. V počátcích se jeví vznikání poddaných, spojené s udělováním výsluh pa-

⁴⁴ V. T. Pašuto, *Osobennosti*, 77–127, id., *Čerty političeskogo stroja drevnej Russi*, in: *Drevnerusskoje gosudarstvo*, 11–16.

⁴⁵ A. V. Solovjev, *L'organisation de l'Etat Russe au Xe siècle*, in: *L'Europe*, 249–268, id., *Reges et regnum Russiae au Moyen Age*, Byzantion 36, 1966..

⁴⁶ V. T. Pašuto, *Čerty političeskogo stroja*, 73 — L. E. Havlík, *První slovanské státy*, 32–37.

⁴⁷ V. N. Nikiforov, *Vostok i vseмирnaja istorija*, Moskva 1975, 259–278 — M. M. D'jakonov, V. N. Nikiforov, in: *Sovetskaja istoričeskaja enciklopedija*, t. 15, 1974, 22–27. Dále V. N. Gabašvili, *Problemy genezisa vostočnogo feodalizma*, in: *Voprosy istorii Blížnego Vostoka*, Tbilisi 1963, 191–217. Podle H. Kressiga (*Zwei Produktionsweisen*, „die der kapitalistischen vorgehen“, Ethnograph.-Archäolog. Zeitschrift 10, 1969, 361n.) byl vůbec (západo)evropský feudalismus víceméně jen pokračováním východních forem.

⁴⁸ J. Herrmann, *Die Rolle gentilgesellschaftlicher Stämme und des Klassenkampfes der Volksmassen bei der Herausbildung und Entwicklung vorkapitalistischer Gesellschaftsformationen*, Zeitschr. f. Geschichtswiss. 25, 1977, 1156.

novníkem a přeměnou nevolníků a na státu-panovníkovi právě závislých, leč politicky dosud svobodných občiníků v poddané. Východní typ feudalizace — první fáze raného feudalismu — byl ve slovanských zemích důsledkem dalšího vývoje „východní formy modifikované ve slovanské“, ⁴⁹ což může do značné míry platit stejně tak např. pro Rus nebo Moravu jako pro Bulharsko, zejména před jeho slavizací (7.—9. století), i pro další země. Skutečnost, že slovanské státní útvary zejména centrální zony se na jedné straně vyvíjely za kontaktů s římsko(byzantsko)-černomořským a zakavkazsko-iránským prostředím a na straně druhé za kontaktů s římsko(italsko)-germánským prostředím, nepochybně se projevila v jejich vládní struktuře a organizaci, v jejich státní formě, která nebyla identická ani s formami západoevropskými, ani zcela s východními, i když z jejich základů vznikla. Tak jako Byzanc představuje v 7.—10. století spíše než smíšený mezi typ vlastní specifickou variantou formy raně feudální společnosti a státu, podobně je tomu také s prostředím slovanským, uvnitř něhož však bude nutné diferencovat mezi subvariantami raně feudální společnosti a státu jednotlivých zón a národností.

⁴⁹ K. M a r x, *Die Formen die der kapitalistischen Produktion vorgehen*, in: *Grundriss der Kritik der politischen Ökonomie* (1858, Berlin 1953, 375—413 — *Rané formy civilizace*, Praha 1967, 64.

